

ASHURALI ZOHIRIY VA ABDURAUUF FITRATNING LINGVISTIK MEROSI

Xudayqulova Shohida Sherzod qizi

ChDPU, O'TA 2- bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Ilmiy rahbar

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XX asrdagi ikki tilshunos olim: Ashurali Zohiriy va Abdurauf Fitratning yashagan davr tilidagi mavjud grammatika bilan tanishasiz. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga yaqin bo'lganligi uchun joriy grammatika bilan qiyoslangan o'rinlari mavjud.

***Kalit so'zlar.** Milliy ziyolilar, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy, Chig'atoy guruhi, Sarf, Nahv, fonema, unsuz fonema, atributiv mantiq, singarmanizim, bosh harflar .*

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ziyolilar ichida milliy o'zlikni anglash hissi kuchaya bordi. Yangi tildagi maktablar ochishda Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Behbudiy va Ashurali Zohiriy kabi vatanparvarlar jonbozlik ko'rsatdilar.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bu davrda turk tillari, turk adabiyotini birlashtirish shiori ostida ish ko'rildi. Mana shu harakatga qarshi o'zbek tili, o'zbek adabiyoti shiorlari ostida "Chig'atoy gurungi" tashkil qilindi. Va bu harakatga Fitrat bosh bo'ldi. Shu jihatdan Fitrat marifatparvarlik harakatida, so'zsiz porloq quyosh kabi ajralib turadi.

Uning tilshunostlikka oid qarashlari haqida so'z borganda dastlab fonetikaga yuzlanamiz.

Olim “Sarf” asarida fonema va uning variantlari o’rtasidagi munosabatni yaxshi anglaydi. Har qanday fonema real talaffuz qilinganda yondosh tovushlar ta’sirida turli o’zgarishlarga uchrashi mumkinligi, lekin ularning hammasi bir umumiy fonema ekanligini ta’kidlaydi. Fitrat tomonidan unliga qarama-qarshi qo’yilgan sinfnig unsuzlar deb yuritilishi fonemalarning un belgisiga ko’ra zidlanishini juda to’g’ri aks ettirgan. Olim o’zbek adabiy tilida 23 ta unsuz fonema mavjudligini aytadi.

Uning fonetik qarashlaridan ko’rishimiz mumkinki, unsuzlar atamasi hozirda qo’llanmaydi va undosh harflar ba’zi manbalarda 24 ta deb berilishini ham ko’rish mumkin (dj hisobiga).

Fitrat ta’rifiga ko’ra semantik tamoiyil asosida so’z turkumlari ot, sifat, fe’l, olmosh va ko’makchilarga ajratadi. Uning fikricha: “bildirilgan ma’noga ot bo’lib taqalgan so’z ot “deyiladi. U aytadiki, ot borliqda ko’zga ko’rinadigan hamma narsa bo’lishi shart emas. Es, qayg’u, zulm, tashvish kabi. Bu bilan olim otlarning ma’no jihatdan aniq va mavhum otlarga bo’lish mumkinligini aytadi.

Birgina morfologik jihatdan uning qarashlariga nazar soldik. Bulardan shuni anglash mumkinki, bu qarashlar hozir ham bor.

“Nahv”da gap bo’laklari haqida so’z borganda, Fitrat Arastuning atributiv mantiqqa asoslangan sintaktik nazariyasigaa tayanadi va ega bilan kesimni bosh so’zlar (hozirda bosh bo’laklar) tarkibiga kiritadi. (Nahv; 6- bet)

Uning fikricha, gapning tugallanishini, so’zning kesilganligini bildirgan so’zlar kesimdir. Kesim qatnashmasa “tugal o’y” anglashilmaydi. Yaxshilab e’tibor berilsa, Fitrat aytgan bu qoidalar hozirda hech o’zgarishsiz sintaksisimizda o’z aksini topgan.

Hozirgi o’zbek adabiy tilida -mi yuklamasi mantiqiy urg’u qaysi bo’lakka tushishidan qat’iy nazar, doimo kesim oxirida keladi. Ana shu xususiyati bilan eski o’zbek tilidan va ayrim tillardan farq qiladi.

Fitrat esa bu yuklamani gapning mantiqiy urg’u tushgan bo’lagiga qo’yilishini ta’kidlaydi:

Salim bu kun o’z cho’ponini bozorga yubordimi?

Salim bu kun o'z cho'ponini bozorgami yubordi, kabi.

Tarkibida undalmalar (olim tomonidan "undosh oti" deya nom berilgan) ishtirok etgan gaplar undoshli gap deyilgan.

Bolalar, qizlar o'qinglar va ilm egallanglar!

30-yillar tilshunosligining faol vakillaridan biri bu Ashurali Zohiriy . Uning tilshunoslikka oid qarashlari o'z davri olimlarnikidan farql. Olim adabiy tildan ilmiy tilni ajratadi. Bu ikkisi o'rtasida farq unchalik katta emasligini faqat har ikkisi jonli til bilan zidlanishini aytib o'tadi. U o'zbek tilida singarmanizm mavjudligini e'tirof etadi. Ashurali Zohiriy o'zbek adabiy tilida 6 ta emas, 9 ta unli mavjudligini lotin alifbosida ham ana shu 9 ta unli uchun harf olinishi kerak deydi. Zohiriy bu fikrni aniq dalillar asosida isbotlamasa ham Andijon, Farg'ona, Marg'ilon va Qo'qon shevalarida ishlatiladigan 9 ta unlini ta'kidlab o'tadi. Haqiqatdan, unilarning palatal belgisi Farg'onaning bir qator shevalarida bugungi kunda farqlovchi belgi sifatida qo'llanilayotganligi ma'lum.

Uning o'zbek tilshunosligiga qo'shgan muhim hissasi bosh harflarni amaliyotga kiritish bo'ldi. Bundan tashqari arab, fors va rus tillariga bag'ishlangan tarjima lug'atlar yaratishi bilan fanga ulkan hissa qo'shdi.

Ikala tilshunos olib borgan umumiy tadqiqotlardan shuni anglash mumkin: Fitratning o'zbek tili morfologiyasi va sintaksisining fan sifatida shakllanishida xizmatlari beqiyos. Birinchilardan bo'lib endi shakllanib borayotgan grammatika haqida ma'lumot berdi.

Zohiriy davrining zabardast ziyolisi, sifatida millatning taraqqiyoti, istiqboli yo'lida tolmas kurashgan olim ekanligini isbotladi. Til xususida ayniqsa, imlo va fonetika sohasidagi kuzatishlari o'zbek tilshunosligining rivojiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Hozirda ikala adib yaratgan asarlarda bayon qilingan masalalarga o'zbek tilshunoslari tomonidan aniqlik va qo'shimchalar kiritilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ani Abdurahmonov “*Tarixiy sintaksis* - 1974. Toshkent . Fan nashriyoti.
2. U. Tursunov, B. O'rinboyev “*O'zbek adabiy tili tarixi*. Toshkent “O'qituvchi” 1995.
3. G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q.Mahmudov “*O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*” . O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyat Nashriyoti. Toshkent 2008 .